

AKADEMİK DERGİSİ
ANKARA 2018 (ARALIK) - SAYI: 5 - s. 65-90
Gönderilme Tarihi: 10-11-2018, Kabul Tarihi: 04-12-2018

■
**TASAVVUF İSTİLAHLARINI ELE ALAN ESERLER ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME**

An Evaluation On The Works Including Sufi Terms

Arş. Gör.

AHMET VURAL

Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

avural@gumushane.edu.tr

Öz

Her ilmin kendine göre bir ıstılahı olduğu gibi tasavvufta da mutasavvıflar kendi aralarında özel bir dil geliştirmek suretiyle tasavvuf terminolojisini oluşturmuşlardır. Tasavvufi ıstılahlar üzerine yapılan çalışmalar da İslam medeniyetinin ilk zamanlarından (hicri II. asır) itibaren başlamış, günümüzde de devam etmektedir. Tasavvuf sahasında araştırma yapma arzusundakilerden bu disiplinin terminolojisine hâkimiyeti beklenmektedir. Bu gerçekten hareketle, çalışmada son dönemde yayımlanmış, tasavvuf ıstılahlarını ele alan çeviri ve telif Türkçe eserler üzerine bir tanıtım ve değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İstılah, Terminoloji.

Abstract

Each science has its own wishes, and in Sufism, the Sufis have created Sufism terminology by developing a special language among themselves. Studies on Sufi terms is a tradition that started from the early days of Islamic civilization and have continued until today. Those who do research in the field of Sufism are expected to dominate the terminology of this discipline. In this study, an introduction and evaluation will be made on translation and copyright Turkish works, which address recently published Sufism terms.

Keywords: Islamic Mysticism, Technical Terms, Terminology.

Giriş

İstilah, sözlükte “iyi, faydalı, uygun ve doğru olmak” manasındaki “salah” kökünden türemiş olup “anlaşmak, ittifak etmek, uzlaşmak” anlamına gelir. Çoğulu istilâhâtır.¹ İstilahın Türkçe’deki karşılığı terimdir.² Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta’rifât* isimli eserinde ıstılahı, ‘bir grubun herhangi bir şeyi bir isimle adlandırmada görüş birliğine varmaları’ şeklinde tanımlamıştır.³ İstilahlar bilgisi tanımlar, ona çerçeve kazandırır. Her ilim dalının bir terminolojisi vardır ve herhangi bir sahada araştırma yapmak isteyenler için o alanın terminolojisine vukûfiyet elzemdir. Tasavvuf ilmine bakıldığında oldukça zengin bir terminolojiye sahip olduğu görülmektedir. İlk asırlardan itibaren tasavvuf erbabı, gerek konuların ehli tarafından kolaylıkla anlaşılması gerekse ehil olmayanlardan gizlemek maksadıyla özel bir dil geliştirmiş, bunun neticesinde tasavvuf terminolojisi meydana gelmiştir. Dinî tecrübe yaşayan sûfîlerin kendi ıstılahlarını ortaya koymak suretiyle bu deneyimlerini ifade etmeleri tasavvuf terminolojisini daha da önemli kılmaktadır. Zevk ve sezgiye dayalı bir sahada mutasavvıfların bu deneyimlerini aktarmak ve kendilerini ifade etmek için sembol ile dil kullanmaları, terminolojiyi dinî tecrübe gibi zenginleştiren bir diğer etmendir.

Terminolojinin yazıya aktarılması tasavvuf terimlerini ihtiva eden eserleri ortaya çıkarmıştır. Zamanla kullanılan tasavvuf terimleri nitelik ve nicelik itibariyle zenginleşmiştir.

İslâmî disiplinler arasında yoğun araştırma ve ilgiye mazhar olan tasavvufun kendisini ifade etmekte kullandığı bu terimler, tasavvufun anlaşılması için hayati önemi hâizdir. Aksi durumda bu sahada yapılacak çalışma ve değerlendirmeler nakıs kalacaktır.

Bu çalışmada, son yıllarda yayımlanmış tasavvuf ıstılahlarını ele

¹ Halim Öznurhan, “İstilah” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 2016, Ek-1, s.575.

² http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bbcdac43ebf05.53709979 (erişim:09.10.2018) İstilah ve terim kelimeleri eş anlamlıdır. Bundan sonraki bölümlerde aynı manaya gelen bu iki kelime zaman zaman birbirinin yerine kullanılacaktır.

³ Seyyid Şerif Cürcânî, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, tahk.: Muhammed Sıddık Mişevî, Kahire, ts., s.38.

alan tercüme ve telif Türkçe eserler hakkında tanıtım ve değerlendirme yapılacaktır. İlgili eserlerin muhtevasına dair bilgiler verilerek tasavvuf literatüründeki yerine değinilecektir. Her alt başlıkta tanıtılan eserler, eserin son basım tarihi esas alınmak suretiyle, yakın tarihten uzağa doğru bir sıralama içerisinde sunulmuştur.

Öncelikle tasavvuf ıstılahlarının oluşum süreci ve tarihi seyri hakkında kısa bir malumat verelim.

A- Tasavvuf İstılahlarının Oluşum Süreci ve Tarihi Seyri

Sûfî terminolojisi, tasavvuf tarihi içerisinde belli bir olgunlaşma sürecinden sonra ortaya çıkmış ve çeşitli dönemlerde farklı özellikler göstermiştir. Başlangıçta zühd, verâ ve riyâzet ağırlıklı olan kavram ve terimlere, daha sonraki dönemlerde hâller ve makamlarla ilgili kavramlar ve terimler, sonraki aşamada fenâ ve bekâ ve ilâhî aşkla ilgili, daha sonra da varlık düşüncesiyle ilgili kavramlar ve terimler eklenmiştir.⁴ Yakın dönemde yaşamış, geniş bir sözlük çalışması yapan Refik el-Acem, tasavvuf ıstılahlarının oluşum sürecini dört dönemde ele almış, ıstılahların tarihi seyri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur:

İlk dönem, ıstılahların doğuş merhalesidir ki bu evrede henüz ıstılahların adı konulmamıştır. Sadece zühd, muhabbet, sülûk, mücahede gibi esaslar etrafında şekillenen manalar vardır. Bu dönem, hicrî II. asırdan hicrî III. asrın başlarına kadar devam eder.⁵

İkinci dönem, Kur'an kaynaklı tasavvufî kavramların yavaş yavaş felsefî bir boyut kazanmaya başladığı dönemdir. Hulûl, ittihâd, âlem-i sağır, âlem-i kebir gibi tasavvuf felsefesi alanına taşan kavramlar ortaya çıkmaya başlamıştır. İstılahlar bu evrede ilk döneme nazaran tabii bir artış göstermektedir. Telvin, temkin, tevâcüd, cem', riyazat, sekr, semâ, sahv, tevârik, kabz, kurb, kerâmet, âlim, ârif, âbid, makâmât, mükâşefe ve vârid gibi pek çok ıstılah bu dönemde ortaya çıkmıştır.⁶ Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma'*, Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) *er-Risâle'si*,

⁴ Zefer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yay., İstanbul 2006, s. 5.

⁵ Refik el-Acem, *Mevsûatü Mustalahâtü't-Tasavvufi'l-İslâmî*, Mektebetü Lübnân ve Nâşirün, Beyrut 1999, s. XV.

⁶ Refik el-Acem, *Mevsûatü Mustalahâtü't-Tasavvufi'l-İslâmî*, s. XVI.

Hücvîrî'nin (ö.465/1072) *Keşfü'l-Mahcûb'u*, Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-Sâirîn'i* gibi tasavvuf klasikleri, ıstılahların açıklanmaya başlandığı eserlerdir.⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle'*de tasavvufî ıstılahlara özel bir bölüm ayırarak yaklaşık otuz kadar tasavvufî ıstılahı açıklamıştır. Kuşeyrî, bu açıklamaların hedef kitle-sini de şu şekilde izah etmektedir: “Biz burada sûfilerin yolunu tutan ve onların dinî geleneklerine uyan kimselerden olup da bu manalara vâkıf olmak isteyenlerin anlama ve kavramalarını kolaylaştırmak için bu nevi tasavvufî ıstılahları açıklamak istiyoruz.”⁸ Tasavvuf ıstılahlarının oluşum sürecindeki ikinci devre, hicrî III. asrın başından hicrî VI. asrın sonuna kadar devam etmektedir.⁹

Üçüncü dönem, özellikle İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ile kavramların olgunlaştığı ve belirgin hale geldiği evredir. İbnü'l-Arabî ile birlikte tasavvuf sahasında yeni bir dil ortaya çıkmıştır. Bu dil yeni bir düşünsel yöntemin ve altı asırlık tasavvufî tecrübenin ve kapsamlı bir âlem anlayışının ürünüdür.¹⁰ İbnü'l-Arabî ile tasavvufta belirgin hâle gelen vahdet-i vücûd anlayışı ve bu anlayışa bağlı olarak ortaya çıkan pek çok kavram bu dönemde tasavvuf literatürüne girmiştir.¹¹ Ortaya çıkan yeni kavramlardan bazıları şunlardır: Vücûd, hazret, insan-ı kâmil, berzah, hâletü'l-velâye, halvet, ayne'l-Hak, ayne'l-yakîn, kutbu'z-zaman, hırka, seyr, velâyet vs. Yine bu dönemde, İbnü'l-Arabî ile oluşan Ekberîyye geleneğinin XIV. yüzyıldaki güçlü temsilcilerinden Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö. 736/1335) tasavvufî kavramlarla ilgili kaleme aldığı eserler *-İstılahâtü's-sûfiyye*, *Letâifü'l-a'lâm fi işâratü'l-illhâm* ve *Reşhu'z-zülâl-* önem arz etmekte olup ıstılahların olgunlaşma sürecindeki rolleri büyüktür. Üçüncü dönem, hicrî VI. asrın başından hicrî IX. asra kadar devam etmiştir. Bu süreçte tasavvuf ıstılahları en zengin haline ulaşmıştır.¹²

⁷ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yay., İstanbul 2006, s.323.

⁸ Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmüne Dair Kuşeyrî Risalesi*, trc.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 2017, s. 147.

⁹ Refik el-Acem, *Mevsûatü Mustalahâtü'l-Tasavvufi'l-İslâmî*, s. XVII.

¹⁰ Suad el-Hakim, İbnü'l-Arabî Sözlüğü, trc.: Ekrem Demirli, Alfa Yay., İstanbul 2017, s. 11.

¹¹ İhsan Kara, “İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstılahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Rasim Efendi'nin İstılahât-ı İnsan-ı Kâmil'i Örneği”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, sayı:23, s. 587.

¹² Refik el-Acem, *Mevsûatü Mustalahâtü'l-Tasavvufi'l-İslâmî*, s. XVII.

Dördüncü ve son dönem ise çok fazla yeni ıstılahın ortaya çıkmadığı daha çok mevcut ıstılahların tekrar edildiği bir evredir.¹³ Bu dönemde tarikatlar kendi ıstılahlarını oluşturma çabasına girişmiş ve tarikatlara has bazı sözlükler kaleme alınmıştır. İstılahlar açısından yeni olan tek şey tarikat ve zümre isimleridir.¹⁴ Bu dönemde ortaya çıkan kavramlar, genellikle tarikatlaşma sürecinin ürünleridir. Bu dönemin yeni ve dikkat çeken ıstılahları şunlardır: Kırklar, yediler, Hâlidiyye, Şâzeliyye, Kâdiriyye, Nakşbendiyye, fütüvvet, ricâlü'l-gayb, sır, sultan, kutbu'l-gavs, istihâre, imameyn, telkin, halife. Bu safha da hicrî XV. asra kadar devam etmektedir.¹⁵ Bu dönemde ortaya çıkan ıstılahlar, ağırlıklı olarak tasavvufun müesseseseleşmiş formu olan tarikatların ürünleridir.

İlk dönemlerden itibaren tasavvufî ıstılahları izah sadedinde başlatılan bir gelenek söz konusudur. Mutasavvıflar gerek eserlerinde bölümler ayırmak suretiyle gerekse müstakil kitaplarda tasavvuf ıstılahlarını ele almışlardır. Bu gelenek tercüme veya telif eserler şeklinde günümüzde de devam etmektedir. Nitekim ülkemizde ve dünya üzerinde yoğun bir ilgiye mazhar olan tasavvufun, kendini ifade için kullandığı terimler, bir anlamda tasavvufun anlaşılması için hayati fonksiyona sahiptir. Bu minvalde tasavvufî terimleri içeren eserler, anlamakta zorluk çekilen kavramları açıklığa kavuşturarak tasavvufa ilgi duyanların bilgilenmesi hususunda kolaylık sağlamaktadır.

B- Son Dönemde Yayımlanan Tercüme ve Telif Tasavvuf Sözlükleri

Çalışmanın bu bölümünde, son dönemde tasavvuf ıstılahlarını ele alan tercüme ve telif Türkçe eserler incelenecektir. Son dönemden kastedilen 1991 yılından günümüze kadarki zaman aralığıdır. Bu tarihin (1991) esas alınmasındaki sebep ise dilimizde hazırlanan müstakil ilk sözlük çalışmasının (Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*) yayımlanmasıdır. Sözlüklerin son baskıları esas alınarak yakın tarihten

¹³ Refik el-Acem, *Mevsûatü Mustalahâtî't-Tasavvufî'l-İslâmî*, s. XVII.

¹⁴ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, s. 324.

¹⁵ Refik el-Acem, *Mevsûatü Mustalahâtî't-Tasavvufî'l-İslâmî*, s. XVII.

uzağa doğru kronoloji takip edilecektir. Akademik düzeydeki dergiler dikkate alınmış, popüler nitelikteki sözlükler değerlendirmeye alınmamıştır.

1- İbnü'l-Arabî Sözlüğü

Lübnanlı araştırmacı Suad el-Hakîm tarafından kaleme alınan *el-Mucemu's-sufi: el-Hikmetü Fi-Hudûdi'l-Kelime* isimli eser, Ekrem Demirli tarafından çevirisi yapılarak *İbnü'l-Arabî Sözlüğü* ismiyle 2017 yılında Alfa Yayınları tarafından basılmıştır.¹⁶ Suad el-Hakîm'in uzun yıllar üzerinde çalıştığı büyük emek mahsulü bu eser, takriben yedi yüz terimi ihtiva etmektedir. “abd” kelimesi ile başlayıp “zühd” kavramı ile sona ermektedir.

Terimlerin incelenmesine sözlük anlamlarının verilmesiyle başlanmıştır. Böyle bir usûlün takip edilme nedeni, İbnü'l-Arabî'nin ele aldığı terimler ile sözlük anlamı arasındaki ilişkiye, sözlük anlamına ne derece bağlı kaldığı veya uzaklaştığına okuyucunun dikkatinin çekilmek istenmesidir. Bir nevi sözlük anlamı, İbnü'l-Arabî'nin terimlerinin aynası mesabesinde. Terimlerin sözlük anlamları verilirken tek bir sözlük kullanmaya özen gösterilmiştir. Bu Ahmed b. Fâris'in¹⁷ *el-Mu'cemu mekâyisi'l-luga* isimli eseridir.¹⁸ Suad el-Hakîm, “kelimenin esas ve yan anlamlarıyla ilgili bütün kökleri içermesi” sebebiyle bu sözlüğü tercih ettiğini beyan etmektedir.¹⁹ İkinci aşama, kelimenin Kur'ân-ı Kerim'deki manasını tespit sadedinde ilgili ayetlerin sunulmasıdır. Bu minvalde kelimenin doğrudan geçtiği ve ruhuna uygun ayetler seçilerek alt alta zikredilmiştir. Üçüncü aşamada

¹⁶ Söz konusu eserin 2005 yılında Kabalcı Yayınları'ndan çıkan bir baskısı daha mevcuttur.

¹⁷ Tam adı ve künyesi şu şekildedir: Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/1004). Kûfe dil mektebine mensup olan İbn Fâris, dil ve edebiyat âlimi olarak tanınmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Hüseyin Tural, “İbn Fâris” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 19, ss. 479-481.

¹⁸ Alfabetik olarak düzenlenen bu sözlük, İbn Fâris'in en önemli eserlerindedir. Bkz. Ahmed İbn Faris, *Mucemu mekayisi'l-lügga*, tahk.: Abdüsselam, Muhammed Harun, Mustafa el-Babu'l-Halebi Matbaası, Kahire 1970.

¹⁹ Suad el-Hakîm, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, trc.: Ekrem Demirli, Alfa Yay., İstanbul 2017, s. 15.

ise İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde, söz konusu terimin nasıl kullanıldığı incelenmektedir.

Misal olarak, "tevekkül" terimi ele alırken, evvela bu terimin sözlük anlamı verilmektedir:

"Tevekkül, vav, kaf ve lam tek köktür ve "işinde başkasına güvenmek" anlamına gelir. Tevekkül, "işte acizlik göstermek ve başkasına itimat etmek"tir. İş kendisine havale edildiği için vekil diye isimlendirilmiştir (Mucem)."

Sonra tevekkülün Kur'an-ı Kerim'de kullanımları zikredilir:

"Azmettiğinde, artık Allah'a tevekkül et, kuşkusuz Allah tevekkül edenleri sever."²⁰ "Allah'a iman etmişseniz, Müslüman iseniz, O'na tevekkül ediniz."²¹

En nihayetinde de İbnü'l-Arabî'ye göre tevekkül ne anlama gelmektedir, bunun cevabı verilir. İbnü'l-Arabî bu hususta şunları der:

"Tevekkül nefislerin yönelme alışkanlığında oldukları âleme konulmuş sebeplerin yoksunluğunda, sıkıntı çekmeden kalbin Allah'a itimat etmesidir; güçlük çekerse, tevekkül etmiş sayılmaz (Fütûhât, II:199)."

"Tevekkül parçalanmaz bir makamdır. Tevekkül keşfeder ve âriflere göre dört yüz seksen yedi derecesi vardır. Tevekkülün mülk, melekût ve ceberût gibi bütün âlemlerle bağlantısı vardır (Fütûhât, II:200)."

"Gerçek tevekkül varlık halinde mümkünden ortaya çıkmaz. Gerçek tevekkül, yokluk halinde mâduma aittir. Mâdum var oluncaya kadar gerçek tevekkül özelliğiyle nitelenmiştir; var olduğunda ise tevekkülü düşer (Fütûhât, II:201)."²²

Suad el-Hakîm, İbnü'l-Arabî'nin terimlerle ilgili ifadelerine yer vermeden önce kendi değerlendirmelerini zikrederek konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Her terim hakkında giriş mahiyetinde görüşlerini serdetmiş ve İbnü'l-Arabî'nin neyi kastedip kastedmediğine açıklık getirmiştir. Metinlerle ilgili tasarrufta bulunarak bazı uzun metinleri özetlemeyi tercih etmiştir. Ekrem Demirli, eserin bu yönüyle

²⁰ Âl-i İmrân, 3/159.

²¹ Yûnus, 10/84.

²² bkz.: Suad el-Hakîm, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, ss. 619-621.

teknik olarak bir sözlükten ziyade, İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerine ve metinlerine giriş mahiyetinde olduğunu vurgulamaktadır.²³ İbnü'l-Arabî'nin metinlerinden çokça alıntı yapılması, okur açısından önemi hâizdir. İbnü'l-Arabî'nin dili kullanmadaki yetkinliğine bizzat şahit olunmakta, dilinin büyüleyici atmosferine aşinalık kazanılmakta ve terimleri ifadedeki derinliğine nüfuz edilebilmektedir.

İbnü'l Arabî Sözlüğü'nde Suad el-Hakîm'in zengin ve geniş dipnotlara yer vermesi, üzerinde durulması gereken önemli hususlardan bir diğeridir. Dipnotlarda İbnü'l-Arabî'nin bir başka eserinden farklı metinlere veya sûfîlerin ilgili konudaki metinlerine atıf yapılmıştır. Yine sözlük içi çapraz atıflar ve İbnü'l-Arabî başta olmak üzere diğer sûfîlerin eserlerine dönük atıflar ileri okumalar için okuyucuya ufuk açacak niteliktedir. İbnü'l-Arabî ve tasavvuf felsefesine ilgi duyanların görmesi gereken önemli bir çalışmadır.

2- Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü²⁴

Tasavvuf literatüründeki manzum ve mensur eserlerdeki edebî tasavvufî dil, Hicrî V / miladi XI. yüzyıldan itibaren tedricî bir şekilde ortaya çıkmıştır. Hicrî VI / miladi XII. asırlarda ise doruk noktasına ulaşmıştır. Hicrî VII / miladi XIII. asrın sonlarından itibaren de İranlı şair ve yazarlar tarafından tasavvufî şiir dilinde kullanılan “bâde, mey, şarap” gibi kelimeleri açıklayan eserler kaleme alınmıştır. Dolayısıyla tasavvufun ilk dönemlerinde dil Arapça iken hicrî IV / miladi X. asırdan itibaren Farsça ve hicrî VII-VIII. / miladi XIII-XIV. asırdan itibaren de Türkçe olmuştur.²⁵ Söz konusu eser hicrî VI / miladi XII. asırdan itibaren “aşk ve muhabbet” ile “mârifet ve hikmet” eksenli gelişen tasavvuf terimlerini muhtevidir.

Selami Şimşek tarafından hazırlanan “*Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*”, Litera Yayıncılık tarafından Mayıs 2017'de yayımlanmıştır.

²³ Suad el-Hakîm, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, s. 20.

²⁴ Bu bölüm, daha önce tanıtım ve değerlendirilmesi yapılan ve İlahiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan çalışmanın geliştirilmiş hâlidir. bkz.: Ahmet Vural, “Kitap Tanıtımı: *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, İLAMER, Ankara 2017, sayı: 7, sayfa:155-157.

²⁵ Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yay., İstanbul 2017, s. 11.

Ülkemizde bu sahada hazırlanmış ilk sözlük unvanına sahiptir. Eser, tasavvuf edebiyatı terimlerini bir arada sunması bakımından araştırmacılara kolaylık sağlayacak niteliktedir. Müellif, neden böyle bir çalışma yapma gereksinimi duyduğunu kitabında şu sözlerle ifade etmektedir:

“Esasen böyle bir çalışmanın yapılmasına sebep, gerek yüksek lisans ve doktora çalışmamız gerek diğer akademik araştırmalarımız ve gerekse yedi yıla yakın bir süredir vermiş olduğumuz “Tasavvuf Türk Edebiyatı” dersleri esnasında karşımıza çıkan tasavvufî terimlerin anlamlarını bulmak için pek çok farklı sözlüğe başvurma zorunluluğu olmuştur. Biz de bundan dolayı tasavvuf edebiyatı terimlerinin bir arada bulunduğu bir sözlüğü hazırlamak istedik.”²⁶

Eserin hazırlanmasında başta Hasan Hâlid Dede'nin *Istılâhât-ı Meşâyih*'i yanında tasavvuf klasikleri, tasavvuf lügatleri, tasavvufî şiir şerhleri, divânlar vs. eserlerden de faydalandığı görülmektedir.

Alfabetik tarzda hazırlanan bu çalışmada tarif ve kavramlar verilirken önce kelime ve sözlük anlamı sonra da ıstılahtaki manası verilmiştir. Her kavramın yanına Arap harfleriyle yazımı parantez içerisinde eklenerek [Kabz ve Bast (قبض و بسط)], okuyucu için kelimenin etimolojisi ve Fonetikinin tespit imkânı sunulmuştur.

Çalışma içerisinde yer alan ayet ve hadisler, Arapça ve Farsça beyit ve ibareler orijinal şekli ile verilmiş, Türkçe anlamları da yanında veya altında köşeli parantez ile verilmiştir.

Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, sadece tasavvuf edebiyatı alanında araştırma yapanlar için değil, aynı zamanda tasavvuf tarihi ve felsefesi, divân edebiyatı ve halk edebiyatı gibi sahalarda araştırma yapanlar için de bir kaynak eser hüviyetindedir. Her kesimden insanın kolaylıkla anlayabileceği sade bir dille kaleme alınmıştır.

3- Tasavvuf Terimleri Sözlüğü

Süleyman Uludağ tarafından kaleme alınan “*Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*”, son dönemde tasavvuf sahasında hazırlanmış Türkçe ilk sözlük çalışması olarak nitelendirilebilir. Eser, tasavvuf alanında araştırma yapanlar

²⁶ Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, s. 11.

için el kitabı konumundadır. İlk baskısı Marifet Yayınlarından 1991 yılında yapılan eserin, farklı zamanlarda çeşitli baskıları yapılmış, son baskısı ise 2016 yılında Kabalcı Yayınları aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Uludağ, önsözünde belirttiği üzere bu eseri yazmasındaki sebep ehil olmayan kimseler tarafından birtakım tasavvufi eserler üzerine yapılan tercüme ve sadeleştirme faaliyetlerindeki eksiklik ve yanlışlıklardır. Müellife göre maalesef terimlerin murad edilen gerçek anlamlarının bilinmemesinden dolayı, bu çalışmalar hiç alakasız sözcüklerle doldurularak neşredilmektedir. Tasavvufa gönül verenler ve ilim erbabı adına bu durumun üzücü olduğunu ifade Uludağ, bu minvalde ilgili sözlük çalışmasını gerçekleştirmiştir.²⁷ Önsözünde tasavvufun dili ve tasavvuf terimleri hakkında kronolojik özet bilgi sunmaktadır.

Sözlük, alfabetik tarzda hazırlanmış olup yaklaşık bin altı yüz kadar farklı terimi ele almaktadır. İstilahların önce sözlük sonra terim anlamı verilmiştir. Terimler ifade edilirken, tanımın alındığı ilgili kaynaklar, cilt ve sayfa numarasına kadar belirtilmiştir. Bu husus çalışmanın ne kadar özenle hazırlandığını göstermektedir. Ayrıca söz konusu terimlerle ilgili olarak araştırmacıları daha fazla bilgiye yönlendirmesi açısından önem arz etmektedir.

Eserde bir kavram tasavvuf tarihinde ilk çıktığı mana yüküyle günümüze kadar gelmişse, yani kavramın manasında herhangi bir eksilme ve artma söz konusu olmamışsa ilk geçtiği kaynak zikredilmiştir. Aksi durumda tarihi süreç içerisinde kavramla alakalı anlam değişimleri, ilgili kaynaklardaki yerleri gösterilerek verilmiştir.

4- Tasavvuf Sözlüğü

Tasavvuf Sözlüğü, Abdürrezzak Kâşânî'ye nispet edilen²⁸ “*Letâifü'l-a'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm*” isimli eserin tercümesidir. Ekrem Demirli

²⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2016, s. 7.

²⁸ *Letâifü'l-a'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm* adlı eserin müellifi kesin olarak bilinmemektedir. Eser, Kâşânî'den başka Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Saïdüddin Fergânî (ö. 699/1300) ve İbn Tâhir (ö. 747/1346)'e de nispet edilmektedir. Ancak İran'da ve Mısır'da Abdürrezzak Kâşânî'ye nispet edilerek yayımlanmıştır. Ekrem Demirli de “bu yayınları esas alarak ve herhangi bir karışıklığa mahal vermemek adına” eserin müellifi olarak Kâşânî'yi kabul ettiğini ifade etmektedir. Bkz.: Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, trc.: Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2015, s. 22.

tarafından çevirisi yapılarak hazırlanan bu eser, İz Yayınları aracılığıyla 2015 senesinde yayımlanmıştır. Özellikle İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî ile zirvesine ulaşmış yeni tasavvuf anlayışındaki terimler açısından zengin bir deyimler ve terimler sözlüğüdür.

Tasavvuf Sözlüğü yaklaşık bin altı yüz yetmiş terimi içermektedir. Terimlerin Arapça harf sırasına göre tertip edilerek hazırlandığı bu eser, “el-Ebvâb” kelimesi ile başlayıp “Yevmü'l-cum'a” ile sona ermektedir. Her terim müstakil olarak ele alınmış, önce terimin okunuşu, karşısında Arapça yazılışı ve altında da mütercimim terime Türkçe önerdiği karşılık (Âlemu'l-meânî (عالم المعاني) Mânâlar âlemi) zikredilmiştir. Sonrasında yazarın terimle ilgili tanım ve açıklamalarına yer verilmiştir. Bazı istilâhlar hakkında çok geniş bilgi verilirken, bazıları birkaç satırla yetinilmiştir.

Sözlükte yer alan terimlerin iki temel özelliği vardır: Birincisi ilk dönem tasavvuf klasiklerinde var olan özellikle tasavvufun zühd ve ahlak boyutuyla ilgili olan terimler ve deyimler; ikincisi vahdet-i vücûd eksenli varlık meseleleriyle ilgili terimler ve deyimlerdir. Zühd ve ahlaka dair terimlerde Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eseri esas alınırken, mükâşefeye ait terimlerde İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) eserlerine müracaat edilmiştir.²⁹ Sözlükte yer yer şiirlere de yer verilmiş olup bilhassa İbnü'l-Fârız'dan istifade edilmiştir.

İbnü'l-Arabî ile birlikte başlayan ve Sadreddin Konevî ile sistematik bir yapı kazanan tasavvufun varlık meseleleriyle alakalı görüşleri tasavvuf ufkunda yeni bir dil ortaya çıkarmıştır. Bu dil beraberinde anlaşılması güç, karmaşık terimler örgüsünü oluşturmuştur. *Tasavvuf Sözlüğü*, özellikle bu terimlerin büyük bir kısmını ihtiva etmesi bakımından önem arz eder.³⁰ Bu açıdan değerlendirildiğinde sistematik-nazarî tasavvufun temel sözlükleri arasında yerini almıştır.

Çevirisinde sade bir dil kullanılan bu eser, tasavvufî metinlerin, özellikle İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin yazdığı metinlerin anlaşılma-

²⁹ İhsan Kara, *Tasavvuf İstilâhları Literatürü ve Seyyid Mustafa Râsım Efendi'nin İstilâhât-ı İnsân-ı Kâmil'i*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 63.

³⁰ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.23.

sında ve vahdet-i vücûd terminolojisinin izahatında önemli katkı sağlayacak niteliktedir.

5- Fütûhât-ı Mekkiyye Tasavvuf Terimleri Sözlüğü

Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Ekrem Demirli tarafından tercüme edilerek yayına hazırlanmış ve Litera Yayınları aracılığıyla 2015 yılında okuyucu ile buluşturulmuştur. Sözlük, İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserinin IX. cildinin 199-269. bölümlerindeki tasavvuf ıstılahlarını içermektedir. *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin taksim edilmeye elverişli olması ve okurlardan bu noktada gelen yoğun ve ısrarlı talepler neticesinde ortaya çıkmıştır. İbnü'l-Arabî'nin ele aldığı tasavvuf terimlerinin müstakil bir kitap halinde takdimidir

Tasavvuf Terimleri Sözlüğü isimli eserin başında mütercim Ekrem Demirli'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* ve İbnü'l-Arabî hakkında malumat verdiği takdim yazısı yer almaktadır. Demirli, İbnü'l-Arabî'nin İslam düşüncesindeki yerine temas ederek onun en meşhur eserleri arasında gösterilen *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin önemine dikkat çekmektedir.

İbnü'l-Arabî dönemine kadar ahlaki içerikle yorumlanan tasavvuf ıstılahları, İbnü'l-Arabî ile metafizik bir zeminde ele alınmaya başlanmış ve tasavvufun dili neredeyse yeniden inşa edilmiştir.

Tasavvuf felsefesi veya felsefî tasavvuf, İbnü'l-Arabî ile başlatılır. O, varlık meselesini sistematize ederek vahdet-i vücud (varlıkta birlik, tevhid ve birlik) nazariyesini geliştirmiştir. İbnü'l-Arabî, mutasavvıflar arasında çok eser yazanlar arasındadır. *Fütûhât-ı Mekkiyye*'yi dört büyük cilt halinde 598/1230 senesinde Mekke'de yazmaya başlamıştır. İbnü'l-Arabî, Kâbe'de bulunduğu sürede kendisine gelen ilham ve feyzleri (futûhât) bir araya toplayarak bu eseri telif ettiğini belirtir.³¹

Eserde yaklaşık yetmiş tasavvuf ıstılahı, anlaşılır bir dil ve üslupla izah edilmektedir. Bu ıstılahlar sırasıyla şu şekildedir: Sır, vasl, fasl, edep, riyâzet, tahallî, tecellî, illet, inzi'âc, müşâhede, mükâşefe, levâih, telvin, gayret, hürriyet, latife, fetih, resim-vesem-sır, kabz, bast, fenâ, bekâ, cem', tefrika, tahakküm, zevâid, irade, himmet, gurbet, mekr,

³¹ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Dâru Sadr, Beyrut, c. I, s. 10.

ıstılam, rağbet, rehbet, tevâcüd, vecd, vücüd, vakt, heybet, ünsiyet, celal, cemal, kemal, gaybet, huzur, sekr, sahv, zevk, şırb, reyy/riyye, mahv, ispat, setr, mahk-mahku'l-mahk, ebdar, muhâdara, levâmi', bevâdih, kurb, bu'd, şeriat, hakikat, havatır, varid, şahid, nefis, ruh, yakîn...

6- İstılâhâtü's-Sûfiyye (Sûfilerin Kavramları)

Abdürrezzak Kâşânî'nin kaleme aldığı *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, bilhassa İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî ile gelişen nazarî tasavvuf anlayışındaki ıstılahlar yönünden zengin bir terimler sözlüğüdür.³² Abdürrezzak Tek tarafından tercüme ve şerhi edilerek *Istılâhâtü's-Sûfiyye (Sûfilerin Kavramları)* ismiyle araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.³³ Sözlük, Bursa Akademi tarafından 2014 yılında ilk baskısı yapılarak yayımlanmıştır.

Istılâhâtü's-Sûfiyye kendisinden sonra özellikle tasavvuf ıstılahları ile ilgili yazılan eserlere kaynaklık etmiş önemli bir eserdir. Cürcânî'nin *Ta'rifâtı*, Tahnevî'nin *Keşşâfu İstılahâtı*, Nahşebî'nin *Silkü's-sülûk'u* ve Ahmet Ziyâüddîn Gümüşhanevî'nin *Câmi'ul-usûl'ü*, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*'nin kaynaklık ettiği eserlerden bazılarıdır.

Abdürrezzak Kâşânî, İbnü'l-Arabî ile oluşan Ekberîyye geleneğinin³⁴ 14. yüzyıldaki en güçlü temsilcilerinden birisidir. Kâşânî, Sadreddin Konevî³⁵ (ö. 673/1274) çizgisinde giderek İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini ilmî ve felsefî bir üslupla yaymaya çalışmıştır. İbnü'l-Arabî'yi anlamak için Kâşânî'nin eserlerine de başvurulması faydalı olacaktır.

³² Abdürrezzak Kâşânî, tasavvufî kavramlarla ilgili üç eser kaleme almıştır. Bunlardan birincisi *Letâifü'l-a'lâm fi işâreti'l-ilhâm* adlı eserdir. Bu eser, *Istılahâtü's-Sûfiyye*'nin genişletilmiş halidir. Ekrem Demirli tarafından tercüme edilerek *Tasavvuf Sözlüğü* ismiyle yayımlanmıştır. İkincisi *Reşhu'z-zülâl*'dir. *Istılahât*'ta geçen bazı kavramlar daha detaylı açıklanmıştır. Son olarak üçüncüsü ise Kâşânî'nin çalışmaya konu olan *Istılahâtü's-Sûfiyye*'sidir.

³³ Eserin tercümesinde farklı tarihlerde gerçekleşen tahkikli basımlar yanında, Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi bölümündeki 297 ve Ayasofya bölümündeki 2088 numaralı nüshalar ile Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümü 1259 numaralı nüsha dikkate alınmıştır.

³⁴ Ekberîlik, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) nispet edilen tasavvufî, fikrî ve felsefî bir hareket, bir mektep olarak kabul edilmektedir.

³⁵ Sadreddin Konevî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin en yakın öğrencisi ve manevi evladıdır. Vahdet-i vücüd düşüncesinin İbnü'l-Arabî sonrası en güçlü temsilcilerinden birisi olarak kabul edilir.

Kendisinin tasavvufî bakışının oluşmasında İbnü'l-Arabî kadar Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî ve İmam Gazâlî'nin de önemli etkisi vardır.³⁶

Istîlâhâtü's-Sûfiyye, alanında yazılan ilk kapsamlı tasavvuf terimleri sözlüğü niteliği taşımaktadır.³⁷ Eser, 510 tasavvufî terimi ihtiva etmektedir. Kâşânî önsözünde, daha evvel yazmış olduğu eserlerdeki tasavvufî kavramların yeterince anlaşılmadığı ve ilim ehlinin kendisinden söz konusu terimleri açıklama talebi üzerine bu eseri yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir.

Istîlâhâtü's-Sûfiyye, iki bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde ebced sırasına göre tasavvufî kavramlar ele alınır. İkinci bölümde ise, makamlar onarlı gruplar halinde on kısımda ele alınarak tamamı yüz adet tasavvufî ıstılah şerh edilir. Kâşânî eserini kullanımda kolaylık sağlamak adına o dönemde yaygın olan ebced hesabına göre tasarlamıştır.

Abdurrezzak Tek, *Istîlâhâtü's-Sûfiyye (Sûfilerin Kavramları)*'ni iki kısma ayırarak yayına hazırlamıştır. İlk bölümde, tasavvuf terimlerinin çevirisine yer vermiştir. Eseri kullanışlı kılan özelliklerden biri Arapça metne de yer verilmesidir. Arapça aslı ile çevirinin birlikte verilmesi ıstılahların daha doğru anlaşılmasının yanında araştırmacıya karşılaştırma imkânı da sunmaktadır. "*Istîlâhâtü's-Sûfiyye Şerhi*" başlıklı ikinci bölümde ise, 317 ıstılah, günümüz okuyucusu tarafından daha iyi anlaşılması için şerh edilmiştir.

İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* ve *Mu'cemü Istîlâhâtü's-Sûfiyye* isimli eserlerinde ele aldığı yaklaşık yüz tasavvuf ıstılahı, Kâşânî'nin *Istîlâhâtü's-Sûfiyye*'sinde beş yüze ulaşarak, hem kemiyet hem de keyfiyet açısından zenginleştirmiştir. Kâşânî, *Istîlâhâtü's-Sûfiyye*'de terimleri açıklarken İbnü'l-Arabî'nin tanımlarından yararlanmış, bunları bazen aynen aktarmış bazen de kendi yorumlarını katarak genişletmiştir. İstılahlar ele alınırken sözlük anlamı verme gereği duyulmamış, doğrudan tasavvufî manasını açıklama yolu tercih edilmiştir.

³⁶ Abdurrezzak Kâşânî, *Istîlâhâtü's-Sûfiyye (Sûfilerin Kavramları)*, trc.: Abdurrezzak Tek, Bursa Akademi, Bursa 2014, s. XI.

³⁷ *Istîlâhâtü's-Sûfiyye* üzerine yazılan ve günümüze ulaşan en kapsamlı şerh çalışması, İdris Bitlisi'nin babası Hüsameddin Ali Bitlisi'ye ait olan *Şerhu Istîlâhâtü's-Sûfiyye* isimli eserdir.

7- Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü

Ethem Cebecioğlu'nun kaleme aldığı "*Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*" isimli eser, araştırmacıların sıklıkla başvurduğu sözlüklerden biridir. Sadece tasavvuf terimlerini değil tasavvufi deyimleri de içermektedir. Tasavvufun folklorik ve kültürel yönünü de yansıtan bu eser, takriben üç bin terim ve deyim ile hâlihazırdaki en şümüllü sözlüklerden biridir. Otto Yayınları'ndan 2014 yılında 6. baskısı yapılmıştır.

Eserin müellifi, kendisini böyle bir çalışma yapmaya sevk eden amilleri "Son yıllarda gerek telif gerekse tercüme ve sadeleştirme şekliyle yayımlanan tasavvufla ilgili eserlerdeki kavramların gerçek anlamlarından uzaklaştırılarak kavram kargaşası yanında bir anlam buharlaşmasını da beraberinde getirmiş olmasıdır" şeklinde belirtir.³⁸

Sözlük, "âb" kelimesi ile başlayıp, "züvvâr" kelimesi ile bitmektedir. Maddelerin açıklamasında genelde şöyle bir yöntem izlenmiştir: Madde ismi örneğin (Fakr) verilir, yanına hangi dile ait olduğu (A.) belirtilmiş, maddenin kendi dilindeki yazımı (فقر) eklenmek suretiyle okuyucuya kelimenin etimolojisi ve fonotiği hakkında bilgi verilmiştir. Terimlerin ilk önce kelime ve sözlük anlamına sonra ıstılahtaki manasına yer verilmiştir. Bu hususta genellikle daha evvel fikir beyan eden mutasavvıfların görüşlerine başvurulmuştur. Kur'an kökenli tasavvufi terimlerin Kur'an'daki anlamlarına yer verilerek asıl itibarıyla terimlerin Kur'an ve Sünnet temeline dayandığına dikkat çekilmiştir. İstılahların sözlük ve terim anlamları yanında müellifin ilgili kavramlara dair yorumları da bulunmaktadır. Yine eserde bazı terim ve deyimlerle ilgili açıklayıcı şiirlere yer verilmektedir. Örneğin, tasavvuf okulunda önemli bir konu olan edeb ve bu husustaki "Edeb Yâ Hû" deyimini ile alakalı olarak şu şiir sunulmuştur:

Edebdir tâc-ı Rabbânî,
Komazlar her başa ânı,
Ola gör gaybî, ruhânî,
Edeb gözle, edeb gözle. (Gaybî Sun'ullâh)³⁹

³⁸ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara 2014, s. 8.

³⁹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 140.

Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü sade bir dille yazılmış olup akademisyenlere ve genel okuyucu kitlesine hitap eden bir çalışmadır. Eser, bu konuyla bir sözlük olma yanında tasavvufa ilgi duyanların okuyabileceği bir sürükleyiciliği barındırmaktadır.

8- Ta‘rifât Tasavvuf İstilahları

Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) tarafından kaleme alınan *Ta‘rifât*, istilahları düzen ve tertip içerisinde bir araya toplama düşüncesinin ürünüdür. İslamî ilimlere dair terimler sözlüğü niteliğindeki eser, müellifin ifade ettiği üzere, İslami ilimler alanında kendi devrine kadar yazılmış belli başlı eserlerden⁴⁰ derleme yoluyla meydana getirilmiş sözlük çalışmasıdır. Talebelere kolaylık sağlamak amacıyla yazılmış ve alfabetik olarak düzenlenmiştir. Sözlük, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, Arap dili ve edebiyatı, felsefe, mantık, matematik, astronomi, tıp gibi birçok ilim dalında kullanılan terimleri içermektedir.⁴¹ Ansiklopedik ve alfabetik istilah lügatı çalışmaları arasında öncü eser olarak zikredilmektedir.⁴²

Aklî ve naklî ilimler sahasında yüze yakın eser telif etmiş velûd bir yazar olan Seyyid Şerif Cürçânî, aynı zamanda sûfî meşrebtir. 740/1340 senesinde Cürçân vilayeti yakınlarında Tâkü beldesinde doğmuştur.⁴³ İlk tahsiline memleketinde başlayan Cürçânî, sonrasında Herat, Kahire, Karaman, Semerkant gibi şehirlere ilmî seyahatlerde bulunmuş pek çok ilim adamından ve mutasavvıftan hem zâhirî hem bâtinî ilim tahsil etmiştir. 816/1413 senesinde Şiraz’da vefat etmiştir.⁴⁴

⁴⁰ *Ta‘rifât*’ta yer alan tasavvuf istilahlarının kaynakları hususunda Abdürrezzâk Kâşânî’nin (ö. 736/1335) eserleri, özellikle *Mu‘cemu istilâhâtî’s-süfiyye* ve Abdülkerim Kuşeyri’nin (ö. 465/1072) *Risâlesi* ile benzerlik arz ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca bu iki isme Muhyiddin İbnü’l-Arabî ve Ebû Tâlib el-Mekkî de eklenmiştir. Bkz. Cürçânî, *Ta‘rifât Tasavvuf İstilahları*, trc.: Abdülaziz Mecdî Tolun, Abdulrahman Acer, Litera Yay., İstanbul 2014, s. 30.

⁴¹ Sadrettin Gümüş, “*et-Ta‘rifât*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 2011, c. XXXX, s. 29.

⁴² Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürçânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1984, s.187.

⁴³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifin esmâu’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*, İstanbul 1951, c. I, s. 728.

⁴⁴ Cürçânî’nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için, Sadreddin Gümüş’ün “Seyyid Şerif Cürçânî ve Arap Dilindeki Yeri” isimli çalışmasına bakılabilir.

Tanıtımını yaptığımız sözlük, *Ta'rifât*'taki tasavvuf ıstılahlarının müstakil bir kitap şeklinde Türkçe'ye tercüme edilmiş şeklindedir. Buradaki tasavvuf ıstılahlarının bir kısmı daha evvel, son devir Osmanlı müelliflerinden Abdülaziz Mecdî Tolun⁴⁵ tarafından *Istılâhât-ı Sûfiyye Tercümesi*⁴⁶ adıyla istifadeye sunulmuştur. Abdulrahman Acer ise Abdülaziz Mecdî Tolun'un bu tercümesini günümüz harflerine aktararak sadeleştirmesini yapmıştır. Ayrıca *Ta'rifât*'ta bulunduğu halde Abdülaziz Mecdî Tolun'un tercümesine dâhil etmediği diğer tasavvufî ıstılahlara da bu eserde yer vermiş, ilave açıklama ve düzenlemelerle eseri yayına hazırlamıştır.

Eser, Acer tarafından bir giriş ve üç bölüm şeklinde tasnif edilerek sunulmuştur. Giriş kısmında Seyyid Şerîf Cürçânî'nin ve mütercim Abdülaziz Mecdî Tolun'un kısa terceme-i hâllerine değinilmiştir. Akabinde *Ta'rifât*, *Istılâhât-ı Sûfiyye Tercümesi* ve tanıtımını yaptığımız *Ta'rifât Tasavvuf İstılahları* hakkında malumat verilmiştir.

Birinci bölümde, 'Tasavvuf İstılahları' adı altında yaklaşık iki yüz elli tasavvuf ıstılahı ele alınmıştır. Bu ıstılahların yüz elliye yakını Abdülaziz Mecdî Tolun'a ait eserden iktibas edilmiş, kalan yüze yakın ıstılah ise Abdulrahman Acer tarafından tercüme edilerek eklenmiştir. Abdülaziz Mecdî Tolun'un tercüme ettiği yüz elliye yakın ıstılah, Osmanlıcaya âşinâ olmayan günümüz okuyucusunun metni anlamasını sağlamak amacıyla Abdulrahman Acer tarafından sadeleştirilmesi yapılmıştır. Metnin anlaşılmasını kolaylaştırmak için ilave açıklamalara yer verilmiş, ayet ve hadislerin tahrirleri yapılmıştır. Acer'in katkıları (tercüme, sadeleştirme, tahrir) *italik* sunularak mütercim metni (*Istılâhât-ı Sûfiyye Tercümesi*) ile karşılaştırma imkânı sunulmuştur.

İkinci bölümde *Istılâhât-ı Sûfiyye Tercümesi* yer almaktadır. Böylece Abdülaziz Mecdî Tolun'un tercüme tarzı ve üslûbu günümüze ta-

⁴⁵ Abdülaziz Mecdî Tolun, Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti müsteşarlığı yapmış bir siyaset adamı olmakla birlikte mutasavvıf ve şair kimliğiyle maruf, Osmanlı Devleti'nin son devir aydınlarından. 1865-1941 yılları arasında yaşamıştır. Nihat Azamat,

⁴⁶ Eserin kütüphane nüshası için bkz.: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, Demirbaş no: OE Yz 001126. Ayrıca bu eser, Ali İhsan Kılıç tarafından tercüme edilmiş olup "Abdülaziz Mecdî Tolun'un *Ta'rifât*'taki Tasavvuf İstılahları Tercümesi" şeklinde Tasavvuf dergisinde yayımlanmıştır. bkz.: Ali İhsan Kılıç, "Abdülaziz Mecdî Tolun'un *Ta'rifât*'taki Tasavvuf İstılahları Tercümesi" *Tasavvuf*, Ocak-Haziran 2013, sayı: 31, ss. 164-210.

şınmıştır. Nitekim bu bölümde Mecdî Bey'in yaptığı tercüme metne tamamen sadık kalındığı, sadece latinize edilmek suretiyle sunulduğu vurgulanmaktadır.⁴⁷ Tercümeden önce ıstılahların Arapça metnine yer verilmesi, araştırmacı/okuyucu için karşılaştırma imkânı bulması ve metnin orijinal halini görmesi bakımından önemli bir husustur.

Son olarak üçüncü bölümde Mecdî Bey'in el yazısıyla kaleme aldığı eserin tıpkıbasım metnine yer verilmiştir.

Yaklaşık iki yüz elli ıstılahın yer aldığı eser, "Ahad" terimi ile başlamakta, "Zühd" terimi ile nihayete ermektedir. Terimlerin bazen önce lügat anlamı sonra ıstılah anlamı verilmiş; bazen de doğrudan ıstılah-taki tanımlarına geçilmiştir. Terimler çoğunlukla veciz, yalın ve ince tanımlamalarla açıklanmış ancak bir kısım terimlerin tarifleri muğlak bırakılmıştır. Söz konusu terimlerle ilgili Acer tarafından dipnotlarda ilave açıklamalar yapılarak anlaşılma güçlüğü büyük oranda giderilmiştir.

9- Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü

Eser, Zafer Erginli'nin editörlüğünü yaptığı İlyas Karılı, Yavuz Köktaş, Nurettin Ödül, Rifat Resul Sevinç, Salih Sabri Yavuz ve Zafer Erginli'nin içerisinde bulunduğu tercüme heyetinin hazırladığı kolektif bir çalışmanın ürünüdür.⁴⁸ Eser, ilkin Kalem Yayınları tarafından 2006 yılında okuyucu ile buluşturulmuştur.

Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nin omurgasını Refik el-Acem'in *Mevsû'atü mustalahâtî't-tasavvufî'l-islâmî* isimli derlemesi oluşturur. Ancak eserde görülen eksikliklerin giderilmesi, araştırmacıların kullanımını kolaylaştırmak ve daha sistemli bir eser ortaya koymak düşüncesiyle yeniden tasnif edilerek bugünkü şekline kavuşmuştur.

Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nde yer alan ıstılahlar, tasavvuf klasiklerinin genel bir taraması sonucunda oluşturulmuştur. Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *er-Riâye li-Hukûkillah*, Kuşeyrî'nin

⁴⁷ Cürcânî, *Ta'rifât Tasavvuf İstılahları*, s.35.

⁴⁸ Bu bölüm, daha önce tanıtım ve değerlendirilmesi yapılan ve İlahiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan çalışmanın geliştirilmiş hâlidir. bkz.: Ahmet Vural, "Kitap Tanıtımı: Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, İLAMER, Ankara 2017, sayı: 8, s.115-120.

(465/1072) *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ u Ulûmüddîn*, İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî*, İmam Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) *Mektûbât* adlı eserleri sözlükte faydalanılan temel tasavvuf kaynakları arasındadır.

Eserde alıntılanan metinlerin kaynağı gösterilmiştir. Eseri diğer tasavvuf sözlüklerinden farklı kılan en önemli özellik, okuyucuyu doğrudan tasavvuf klasikleriyle buluşturuyor oluşudur. Eserlerden kronolojik olarak yararlanılması yöntemi, istilâhların zaman içerisinde varsa uğradığı anlam değişimlerini de sunmaktadır.

Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nde sadece Arapça tasavvuf terimleri yer almaktadır. Farsça ve Türkçe terimler kitabın sınırları dışında kalmaktadır. Ayrıca tasavvufun kurumlaşma devrinde kullanılan terimler de kapsam dışı bırakılmıştır. Yani tarikatlar ve tekkelerle ilgili terimlere bu sözlükte hemen hemen hiç yer verilmemiştir. Eseri tanzim eden tercüme heyeti, “bu sözlük, tasavvuf doktrinini oluşturan terimlerle ilgili metinlerden oluşmaktadır. Bu yönüyle sözlüğümüz bir *Tasavvuf Doktrinleri Sözlüğü* hüviyetindedir.” şeklinde izah etmektedir.⁴⁹

Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nde yer alan terimler, tasavvufî eserlerden seçilerek alınan metinlerle izah edilmiştir. Toplamda otuz dokuz müellife⁵⁰ ait altmış iki eserden iktibas edilen metinler yer almaktadır. Bu metinler, ilgili eserlerin müelliflerinin vefat tarihi kro-

⁴⁹ Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yay., İstanbul 2006, s. 9.

⁵⁰ Bu müellifler *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*'nin girişinde zikredilerek hayatları hakkında kısa malumat verilmiştir. Bu eserin kaynaklarını oluşturması bakımından müellifleri vefat sırasına göre zikretmek istiyoruz: Râbiatü'l-Adeviyye (ö. 185/801-187/803), Muhâsibî (ö. 243/857), Ebü Yezîd Bistâmî (ö. 261/875), Hallâc-ı Mansur (ö. 309/922), Hakîm Tirmizî (ö. 320/932), Serrâc (ö. 378/988), Kelâbâzî (ö. 380/990), Ebü Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), İbn Sinâ (ö. 428/1037), Hücvîrî (ö. 465/1072), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Herevî (ö. 481/1089), İmam Gazâlî (ö. 505/1111), Ahmed Gazâlî (ö. 520/1126), Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165), Ebu'n-Necib Sühreverdî (ö. 563/1167), Sühreverdî-yi Maktûl (ö. 587/1191), Şihâbeddîn Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Nebbânî, Nevevî (676/1277), İbn Atâullah İskenderî (ö. 709/1309), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Kâşânî (ö. 730/1330-736/1135), İbn Kudâme (ö. 742/1341-744/1343), Mevlânâ (ö. 672/1273), Lisânüddîn (ö. 776/1374), İbn Receb (ö. 795/1393), Abdülkerim Cili (ö. 832/1428), Sofyavî (ö. 960/1553), Şâ'rânî (ö. 973/1565), İmâm Rabbânî (ö. 1034/1624), Hamzavî (ö. 1303/1886), Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî (ö. 1893), Habeşi (ö. 1330/1911), Sâhib-zâde (ö. 1347/1928), Ebu'l-Mevâhib Cemâleddîn Şâzeli, Fâtumatü'l-Yeşrutîyye (ö. 1400/1980).

nolojisine göre sıralanmıştır. Takip edilen bu usûl araştırmacının, bir tasavvuf terimini, tasavvuf tarihinde sıkça başvurulan kaynaklardan öğrenmesini sağlaması bakımından önemlidir. Bunun yanında terimleri izah sadedinde sıralanan metinlerin kronolojik olarak sunulması, eseri değerli kılan bir başka yöntemdir. Çünkü böyle bir yöntem okuyucunun bir ıstılahın, tasavvuf tarihi sürecinde hangi anlamlarda kullanıldığını görmesini sağlamaktadır. Metinler, aynı müellifin birden fazla eseri söz konusu olduğunda basitten zor olana, müellifin bir eserinden birden fazla alıntı yapıldığında da sayfa numaralarına göre tertip edilerek sunulmuştur. Eserin sonunda indeks bölümünün yer alması araştırmacılar için kolaylık sunmaktadır.

Eserin hazırlanmasında, dil olarak eski kullanımların tercih edildiği görülmektedir. Bunun sebebi, kavramların tasavvufî eserlerden seçilen metinlerle ifade edilmesidir. Ayrıca metinlerin ve terimlerin kendi kontekstleri içerisinde anlaşılmasına yardımcı olabileme çabası da eserde dil olarak eski kullanımların tercih edilmesini gerekli kılmıştır. Ancak araştırmacıların nitelikleri göz ardı edilmemiş, eseri mümkün olduğunca anlaşılır kılmak adına sıklıkla parantez içi açıklamalara yer verilmiştir.

Eser, ‘abâdile (عبادة) ile başlamakta ve zünûb (ذنوب) terimi ile nihayete ermektedir. Her terimin yanına Arapça orijinallerini gösteren kelimeler parantez içinde eklenmiştir. Eserde Osmanlı Türkçesi’nde kullanılan tamlama türü (ahadiyet-i cem’) tercih edilmiştir. Bazı yerlerde Arapça tamlamaların (rabbü’l-erbâb) tercihi de söz konusudur. Madde başlıklarında ve eser isimlerinde transkripsiyon işaretlerine başvurulduğu görülmektedir. Tasavvufta kullanılan çift terimler (fenâ-bekâ) birlikte ele alınmıştır. Birlikte ele alınan terimlerle ilgili olarak, mütehasıs okuyucunun bu terimleri de görmek isteyebileceği düşüncesinden hareketle, bu terimler sadece isim olarak zikredilmiş, açıklama kısmı için birlikte ele alındığı terim çiftine atıfta bulunulmuştur. Mesela kabz ve bast gibi ikili terimler “kabz-bast” başlığı altında toplanmış, bast terimi ilgili yerde madde adı olarak gösterilmiş ve açıklama için “kabz-bast” maddesine referans bırakılmıştır. Bast (بسط) {bk. Kabz-bast} gibi. Terimlerle alakalı varsa yan terimler, ilgili ana terimin başlığı yanında bir açıklama mahiyetinde parantez içeri-

sinde zikredilmiştir. (tevbe-inâbe-evbe (توبة إنابة أوبة) {isti'dâd; menâzil-i tevvâbîn; şurût-ı tevbe; tevbe-i inâbe; tevbe-i isticâbe; tevbe-i nasûh; tevbe-i tâ'ib; zâbıt-ı tevbe}) gibi...⁵¹

Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, sahasında önemli bir boşluğu dolduracak niteliktedir.

10- Tasavvufun 100'ü ve Tasavvufun 200'ü

İslami ilimler sahasında on yedi farklı bilim dalını⁵² içine alan bir proje kapsamında, tasavvuf bilim dalına ait olarak *Tasavvufun 100'ü*, *Tasavvufun 200'ü* şeklinde tasavvufî kavramların ele alındığı bir seri yayımlanmıştır.⁵³ Bülent Akot tarafından kaleme alınan bu seri, Otto Yayınlarından 2017 yılında çıkmıştır.

Tasavvufun 100'ü ve *Tasavvufun 200'ü* alfabetik sırayı takip eden bir sözlükten ziyade, yazar tarafından seçilen temel kavramları içermektedir. Hedef kitle, İmam Hatip Lisesi, İlahiyat Ön Lisans ve İlahiyat Fakültesi öğrencileridir. Kavramların tercihinde, muhatap alınan okuyucu kitle belirleyicidir. Bu durum dil ve üsluba da yansımıştır. Eser başlığı, içinde yer alan kavram ve terimlerin sayısını da belirtmektedir.

Hedef kitleye göre seçilen kavramlar içerisinde ilk kitapta yer verilip ikinci kitapta izaha ihtiyaç duyulup genişletilen yirmi kavram vardır. Kavramlar, alfabetik olarak düzenlenmemiştir. Okuyucunun anlamasını ve sınıflandırmasını kolaylaştırmak adına “sezgi ve bilgi, haller ve makamlar, ahlak ve ibadet, tevhid ve zikir, âlemler, tarikatlar, mekanlar-kıyafetler-aletler ve tabirler” şeklinde ara başlıklar altında sunulmuştur.

Yazar, kavramların önce kelime anlamına yer vermiştir. Ancak kimi zaman kavramların doğrudan ıstılah manasına geçildiği de görülmektedir. Tasavvuf klasiklerinden, Arapça ve Türkçe tasavvufî eserlerden sıkça iktibaslarla bulunularak ilgili kavram hakkında ör-

⁵¹ Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ss. 10-13.

⁵² Bu bilim dalları; Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Şiir, İslam Tarihi, Mezhepler Tarihi, Arap Dili, Tasavvuf, Mantık, İslam Edebiyatı, İslam Sanat Tarihi, İslam Felsefesi, Dinler Tarihi, Din Eğitimi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Türk Dinî Musikisi'dir.

⁵³ Üç seri olarak düşünülen projede *Tasavvufun 300'ü* henüz yayımlanmamıştır.

nekler verilmiş, izahlar yapılmıştır. Yine konuyla alakalı ayet ve hadisler zikredilmiş, ansiklopedi maddelerine, yerli ve yabancı çalışmalara başvurulmuştur. Böylece okuyucunun klasik ve modern kaynakları tanınmasına imkân sağlanmıştır.

Seride kavramlar işlenirken uzun cümlelerden ve paragraflardan kaçınılmıştır. Efradını cami, ağyarını mani prensibi gözetilmiştir. Eserde kavramla ilgili şiirlerden örnekler de verilmiştir. Çoğunlukla Yunus Emre'nin şiirleri tercih edilmiştir.

İki eserden oluşan seri, tasavvuf kavramlarının sıkılmadan ve akıcı bir şekilde okunmasına imkân sağlamaktadır.

Sonuç

Her ilmî disiplininin gereği olarak tasavvuf da kendi ıstılah ve deyimlerine sahiptir ve bu ıstılahlar zaman içerisinde gelişerek mütekâmil hale dönüşmüştür. Tasavvuf dili tasavvufla birlikte ortaya çıkmıştır. Mutasavvıflar ilk asırlardan itibaren kendi aralarında özel bir dil geliştirmiş ve tasavvuf terminolojisini oluşturmuştur. Tasavvufun doğru anlaşılması hususunda katkı sağlamak adına bu terimleri eserlerinde bölüm ayırarak veya müstakil bir kitap halinde ele alarak açıklamışlardır.

Tasavvuf tarihi boyunca ele alınan terimler dört farklı karakterde kategorize edilebilir. İlk kategorideki terimler, özellikle VI/XII. yüzyıla kadar sûfilerin kullandığı, kaynağı Kur'an ve Sünnet olan zühd, iman, ihlas, takva, tevbe eksenli tasavvufî terimlerdir. Bu yüzyıllarda kullanılan terimler, eski anlamlarına kısmen yeni manalar yüklenerek sonraki asırlarda da kullanılmaya devam etmiştir. İkinci kategorideki terimler, VI/XII. yüzyıldan sonra doruk noktasına ulaşan aşk, muhabbet, mârifet, hikmet ve vecd eksenli edebî tasavvuf terimlerdir. Bu tarz terimler, mensur eserlerin yanında mesnevî, dîvân ve şiir tarzı manzum eserlerde de etkili biçimde kullanılmıştır. Üçüncü kategorideki terimler, VII/XIII. yüzyıldan itibaren, İbnü'l-Arabî ile başlayan ve onun takipçilerinin devam ettirdiği vahdet-i vücûd konusu ve varlık meseleleri etrafındaki terimler ve deyimlerdir. Son olarak dördüncü

katagorideki terimler ise, VI/XII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkıp gelişen tarikatlarla ilgili ve tekke hayatını ihtiva eden terimlerdir.

Son yıllarda yayımlanan tercüme ve telif Türkçe tasavvuf sözlüklerini kapsayan bu çalışmada dokuz tane tasavvuf sözlüğüne ve tasavvufî kavramları içeren bir seriye yer verilmiştir. Çalışmamızda ele alınan sözlüklerden *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (edit.: Zafer Erginli) ifade edilen kategorilerin ilkinde değerlendirilebilir. Sadece Arapça tasavvuf terimlerine yer verilen bu eserde, kronolojik olarak tasavvuf klasiklerinden seçilen metinlerle terimler izah edilmiştir. Bu açıdan *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*'nün diğer sözlüklerden farkı, okuyucuyu doğrudan doğruya tasavvufî klasik metinlerle karşı karşıya getirmesidir.

Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü (Selami Şimşek) muhtevası bakımından ikinci kategoridedir. Nitekim bu eser, VI/XII. yüzyıldan itibaren söz konusu “aşk ve muhabbet” ile “mârifet ve hikmet” eksenli gelişen tasavvuf terimlerini ihtiva etmektedir. Tasavvuf edebiyatı alanında yapılan müstakil ilk çalışma olması hasebiyle önem arz etmektedir.

Üçüncü kategorideki değerlendirebileceğimiz bilhassa vahdet-i vücûd eksenli tasavvuf terimlerini kapsayan sözlükler ise şunlardır: *İbnü'l-Arabî Sözlüğü* (Suad el-Hakim, trc.: Ekrem Demirli), *Tasavvuf Sözlüğü* (Abdürrezzak Kâşânî, trc.: Ekrem Demirli), *Fütûhât-ı Mekkiyye Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İbnü'l-Arabî, trc.: Ekrem Demirli), *Istılâhâtü's-Süfiyye (Süfîlerin Kavramları)* (Abdürrezzak Kâşânî, trc.: Abdurrezzak Tek), *Ta'rifât Tasavvuf Istılahları* (Seyyid Şerif Cürçani, trc.: Abdülaziz Mecdi Tolun, Abdulrahman Acer). Bu sözlüklerin ortak vasfı, öncülüğünü İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) yaptığı ve takipçileri Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö. 736/1335) geliştirdiği nazarî tasavvuf ıstılahlarını ele almalarıdır. İbnü'l-Arabî ve tasavvuf felsefesine ilgi duyanların ve araştırma yapacak kimselerin başvurması gereken eserlerdir.

Tasavvuf Terimleri Sözlüğü (Süleyman Uludağ) ve *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ethem Cebecioğlu) ise kısmen bu dört farklı karakterdeki terimleri kapsayan son yıllarda yayımlanmış Türkçe telif eserlerdir. Özellikle *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* içerdiği terim ve deyim sayısı bakımından daha kapsamlıdır.

Tasavvufun 100'ü ve *Tasavvufun 200'ü* isimli seri ise sözlükten ziyade belli başlı kavramları ele almaktadır. Ancak eserlerin akademik düzeyde hazırlanması ve birçok tasavvufî kavramı içermesi sebebiyle bu seriye de çalışmamızın sonunda yer vermeyi uygun gördük. Seride sezgi ve bilgi, haller ve makamlar, ahlak ve ibadet, tevhid ve zikir, âlemler, tarikatlar, mekânlar-kıyafetler-aletler ve tabirler başlıkları altında üç yüze yakın kavram ele alınmıştır.

Kaynakça

- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bbcdac43ebf05.53709979 (erişim:09.10.2018)
- Akot, Bülent, *Tasavvufun 100'ü*, Otto Yay., Ankara, 2017.
- Akot, Bülent, *Tasavvufun 200'ü*, Otto Yay., Ankara, 2017.
- Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yay., İstanbul, 2006.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, İstanbul, 1951.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara, 2014.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, tahk. Muhammed Sıddık Minşevî, Kahire, ts.
- Cürcânî, *Ta'rifât Tasavvuf Istilahları*, trc.: Abdülaziz Mecdî Tolun, Abdulrahman Acer, Litera Yay., İstanbul, 2014.
- el-Acem, Refik, *Mevsûatü Mustalahâtü't-Tasavvufi'l-İslâmî*, Mektebetü Lübnân ve Nâşirûn, Beyrut, 1999.
- el-Hakîm, Suad, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, ter.: Ekrem Demirli, Alfa Yay., İstanbul, 2017.
- Erginli, Zafer, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yay., İstanbul, 2006.
- Gümüş, Sadreddin, *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 1984.
- Gümüş, Sadrettin, “*et-Ta'rifât*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul, 2011.
- İbn Faris, Ahmed, *Mucemu mekayisi'l-lügga*, tahk.: Abdüsselam, Muhammed Harun, Mustafa el-Babu'l-Halebi Matbaası, Kahire, 1970.
- İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Dâru Sadr, Beyrut, ts.

- İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, trc.: Ekrem Demirli, Litera Yay., İstanbul, 2015.
- Kara, İhsan, "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Rasim Efendi'nin İstilahât-ı İnsan-ı Kâmil'i Örneği", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, sayı: 23, ss. 583-600.
- Kara, İhsan, *Tasavvuf İstilahları Literatürü ve Seyyid Mustafa Râsim Efendi'nin İstilahât-ı İnsan-ı Kâmil'i*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Kâşânî, Abdürrezzak, *İstilahâtü's-Sûfiyye (Sûfilerin Kavramları)*, trc.: Abdürrezzak Tek, Bursa Akademi, Bursa, 2014.
- Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, trc.: Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2015.
- Kılıç, Ali İhsan, "Abdülaziz Mecdî Tolun'un *Târîfât*'taki Tasavvuf İstilahları Tercümesi" *Tasavvuf*, Ocak-Haziran, 2013.
- Kılıç, M. Erol, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1999.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, trc.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul, 2017.
- Öznurhan, Halim, "*İstilah*", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 2016.
- Şimşek, Selami, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yay., İstanbul, 2017.
- Tural, Hüseyin, "İbn Fâris" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1999.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalıcı Yay., İstanbul, 2016.
- Vural, Ahmet, "Kitap Tanıtımı: Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, İLAMER, Ankara, 2017, ss. 115-120.
- Vural, Ahmet, "Kitap Tanıtımı: Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, İLAMER, Ankara, 2017, ss. 155-157.